

УДК 94(497.11)"1914/1918"
355.216(=163.41)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282318860

Др Милан Мицић

Секретаријат за културу и информисање АП Војводине
Нови Сад
e-mail: milan.micic@vojvodina.gov.rs

СРПСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ ПОКРЕТ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914–1918)

АПСТРАКТ: Српски добровољци у Великом рату у војскама Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе били су Срби – аустроугарски држављани, који су се определили да се у Првом светском рату (1914–1918) боре на страни својих националних држава. У перцепцији Аустроугарске они су били „великоиздајници“, у случају заробљавања чекала их је смрт, њихове породице биле би интерниране у логоре, а имовина конфискована. Српска влада 1914–1915. године третирала је добровољачки покрет као маргинално питање водећи рачуна о међународном ратном праву, али и о чињеници да већим приливом добровољаца не ојача национално-револуционарну организацију „Уједињење или смрт“, која је контролисала четничке одреде 1914. и Добровољачки одред 1915–1916. године. После окупације Србије 1915. године последња и једина попуна српске војске били су добровољци Срби аустроугарски држављани.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, добровољци, Срби, Аустроугарска, Србија, Црна Гора, Русија, САД

Први светски рат или Велики рат (1914–1918) затекао је Краљевину Србију, њено друштво, политику и војску у сагледавању искустава балканских ратова (1912–1913). Део тих искустава била је и

112

употреба четничких одреда састављених од добровољаца у ратним операцијама, који су деловали као претходница српске војске или су убацивани у дубину непријатељске територије.¹ Четнички одреди у својим акцијама у Првом и Другом балканском рату баштиници су сазнања и искуства четничког ратовања на простору Македоније у периоду 1903–1912 године. Војно деловање четничких одреда 1914. године (Јадарског, Рудничког, Златиборског и Горњачког) и њихова унутрашња структура у ратним операцијама августа-децембра 1914. године били су у континуитету са претходним ратним годинама, али нови ратни противник – Аустроугарска ушла је у лето 1914. године у ратни сукоб са Србијом, са убеђењем о колективној одговорности Србије и српског народа за чин Сарајевског атентата и присутном идејом брзог и лаког завршетка рата. Страх од четничке акције, која је иначе повезивана са актом Видовданског атентата, био је повод да делови аустроугарских трупа чине масовно насиље и злочине над цивилним становништвом на простору ратних операција у Србији од лета до јесени 1914. године.

Четнички одреди у 1914. деловали су према „Упуту за извођење четничке акције у рату против Аустроугарске” од 3. августа 1914. године. Они су имали око 2.500 људи, а њихови команданти, официри, били су чланови национално-револуционарне организације „Уједињење или смрт” (Војислав Танкосић, Војин Поповић, Коста Тодоровић, Велимир Вемић). Четнички одреди 1914, као и Добровољачки одред формиран 1915, у условима сукоба цивилне и војне власти у Србији, најизраженијем уочи почетка рата 1914. године, представљали су војни оквир ове национално-револуционарне организације, којој је било ограничено поље деловања, тако да је српска влада на добровољачко питање 1914–1915. гледала као на маргинално, не желећи већим приливом добровољаца да ојача њену моћ и утицај. Позивање на Хашку конвенцију, којом је било забрањено употребљавати заробљенике за рат против сопствене државе, значило је да српска влада води рачуна о међународном ратном праву.

¹ Видети Алексеј Тимофејев, „Српска герила у Балканским ратовима: културне, друштвене и политичке традиције четничког рата у Србији”, У: *Балкански ратови 1912/13: нова виђења и тумачења*, уредник Срђан Рудић, Миљан Милкић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013).

Два четничка одреда (Јадарски и Руднички) 1914. деловала су на простору напредовања аустроугарских снага као српске претходнице, а Златиборски и Горњачки четнички одреди продрли су у источну Босну иза непријатељских линија. Сви четнички одреди изгубили су много људи, а командант V аустроугарске армије генерал Франк тврдио је да „се појављују и ишчезавају брзином муње”. Губици Јадарског четничког одреда, под командом Војина Поповића, били су преко 60%, а Руднички одред остао је 1914. године на 40–50 бораца способних за борбу. Командант Златиборског четничког одреда Коста Тодоровић извршио је самоубиство у околини Сребренице, да не би пао непријатељу у руке. Сви команданти чета и Велимир Вемић, командант Горњачког четничког одреда, који је током ратовања 1914. досегао Пале и Сарајевско поље, били су рањени, а капетан Светозар Тоза Марковић извршио је самоубиство да не би био заробљен.²

Четнички одреди, који су се убрзано и радикално трошили на најтежим задацима у ратовању од лета до јесени 1914, услед великих губитака мењали су своју структуру. Тзв. старе четнике из балканских ратова замењивали су нови добровољци, Срби из Срема и Босне, где је српска војска привремено боравила 1914. године, или печалбари из САД, такође аустроугарски држављани, који су о сопственом трошку или трошку Соколских друштава из америчких градова незвани дошли у српску војску. Услед недовољне ратне обуке и недостатка војног искуства које се стиче током борбе, долазило је до масовних погибија нових добровољаца.³ На почетку рата приспео је из САД у Србију Анто Дедијер са 40 добровољаца из Херцеговине, који су изгинули у борбама на Колубари и Руднику.⁴ Средином новембра 1914, у првом дану борбе у Јадарском четничком одреду, од 25 добровољаца пореклом из Херцеговине који су дошли из САД, 23 је погинуло, а двојица су рањена.⁵

² Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, (Београд – Ново Милошево: БКЦ, Радио телевизија Србије, 2014), 23–29.

³ М. Мицић, *н. д.*, 29.

⁴ Богумил Храбак, „Скупљање Југословена добровољаца у Северној Америци 1914–1916 године”, *Историјски зборник*, бр. 7 (1986), 157.

⁵ Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у светском рату*, (Загреб: Типографија Графичко-накладни завод, 1925), 15.

Хабзбуршка империја и српски народ који је живео у њеним оквирина историјски и трајно су се разишли 1914. године. Тренутак мобилизације аустроугарских Срба у аустроугарску војску током 1914. био је чин колективног изопштења српског народа из законског поретка и друштвеног реда Подунавске царевине. То се у блажим и мекшим формама јављало код аустроугарских војних, полицијских и управних власти као једна врста неповерења према „својим Србима”, а у радикалним облицима као појава грубог војнополицијског и вандржавног, али организованог насиља према деловима српског народа, што је доводило у питање не само српски културни, духовни и национални идентитет већ и његову егзистенцију. Чвориште сукоба аустроугарских Срба и аустроугарске државе била је Босна и Херцеговина, где у три и по деценије аустроугарске власти Хабзбуршка монархија није била у стању да интегрише српски народ у своју државу, попут Срба у другим деловима аустроугарске државе који су имали вишевековно историјско искуство живота у Подунавској царевини.

Пре отварања фронта на било којој другој страни, па и према краљевинама Србији и Црној Гори, Аустроугарска је отворила унутрашњи фронт према својим српским поданицима, посебно у Босни и Херцеговини где је усмеравање шовинистичких атавизама као основних покретача ратне енергије према Србији добило облик мржње и освете према Србима као асиметричној и субверзивној појави доминатној аустроугарској политици посматрања Балкана као сопственог империјалног простора. Репресија аустроугарског државног апарата према „својим Србима” била је различита по интензитету и појавама у појединим деловима Аустроугарске у којима је живео српски народ. Српски народ у Подунавској царевини, у условима светског рата и рата Аустроугарске против Србије и Црне Горе, почетком ратног сукоба појављивао се као „непоћудан” и субверзиван елемент којег је ваљало елиминисати или потиснути као сметњу свеукупном ратном напору, па и историјском постојању Подунавске монархије.⁶ Репресија аустроугарских власти попримала је различите облике: рушилачке демонстрације против српског грађанства после Сарајевског атентата у Босни и Херцеговини и Хрват-

⁶ М. Мицић, *Незапамћена битка*, (Ново Милошево: БКЦ, 2016), 154–156.

ској, претреси кућа угледнијих Срба, појединачна убиства, узимање талаца из редова угледних Срба, интернирање српске и дела хрватске интелигенције пројугословенске оријентације у Далмацији, али не само ње, активирање посебних јединица, тзв. шуцкора, из делова муслиманског и католичког становништва у Босни и Херцеговини ради репресије према локалним Србима, забрана рада свих друштава са српским предзнаком, забрана излагања српских листова, стављање под присмотру мобилисаних лица српске националности сумњивих аустроугарским безбедносним структурама.⁷

Српска национална свест, ојачана после победа Краљевине Србије у балканским ратовима (1912–1913), 1914. године добила је најјаснији израз у намери Срба аустроугарских држављана да ступе као добровољци у војску краљевина Србије и Црне Горе. Српска војска и влада 1914. добровољачко питање посматрале су као политичко и маргинално војно питање, али те године појављивали су се знаци и брзо и радикално отварали се историјски процеси који су наговештавали масовно добровољство у српској војсци Срба из Хабзбуршке монархије, као значајну појаву која је у завршној фази рата допринела српској војној победи, а у политичком смислу стварању југословенске државе и остварењу српског националног уједињења унутар ње.

Улазак делова српске војске у источну Босну и Срем у лето-јесен 1914. године показао је да је српски народ у тим крајевима привржен Србији, а повлачење српске војске значило је повлачење и једног дела српског народа из тих крајева у Србију, из којих су се потом регрутовали добровољци за попуну четничких одреда 1914. и за људство Добровољачког одреда формираног у септембру 1915. године.⁸ Приликом борби између српске и аустроугарске војске у другој половини 1914, у Церској бици, бици на Дрини и Колубарској бици, део Срба који је био у аустроугарској војсци предао се српској страни, а из тих редова јављали су се и ратни заробљеници расположени да се боре у редовима српске војске. У заробљеничком логору у Нишу 29. септембра 1914. године 70 Срба аустроугарских држа-

⁷ М. Мицић, *н. д.*, 15–30.

⁸ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 214.

вљана јавило се у добровољце,⁹ а након битке на Дрини и Колубарске битке њих још 430.¹⁰ Ти добровољци ратни заробљеници упућивани су у новоослобођене области на Косову и Метохији и Македонији, а један део преведен је у жандармеријске јединице.¹¹ На тај начин српска војска спречила је контакт добровољаца са аустроугарском војском, као и њихово заробљавање, освете над њима и интернирање њихових породица у логоре. Али тако се изражавало и неповерење у лојалност бивших аустроугарских војника, без обзира на чин њиховог добровољства. Срби ратни заробљеници, аустроугарски држављани, 1915. године налазили су се у разним јединицама српске војске, а по формирању Добровољачког одреда чинили су његово основно језгро. Према бројном стању Добровољачког одреда од 23. марта 1916. у логору Гувији на Крфу, од 1.894 борца који су чинили овај одред, било је „708 добровољаца аустријских поданика наших заробљеника”¹², или 37,3% бораца у Добровољачком одреду.

Део Срба у аустроугарским трупима који је био упућен на фронт према руској војсци у Галицији 1914. предао се Русима, прошао транзитни логор за заробљенике у Дарницама код Кијева и потом био распоређен у логорима широм Русије на пољопривредним радовима, сечи шуме, у рудницима и другим пословима. Међу њима се у јесен 1914. јавио спонтани покрет за укључивање у добровољце српске војске, који су своју намеру изражавали писмима упућеним српском посланству у Петрограду. Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић телеграмом је 29. новембра 1914. известио српско Министарство иностраних дела у Нишу, тражећи упутство јер „многи Срби из Босне и других крајева Аустро-Угарске – војници које су Руси заробили моле ме да издејствујем да се упуте у Србију”.¹³ Седам дана касније, 6. децембра 1914, српском посланству у Петрограду из Ново-Николајевска стигло је писмо Јове Бланића и дру-

⁹ Петар Јовић, Никола Поповић, *Добровољци 1912–1918*, (Београд: Аутори Бгд, 1988), *Списак Срба –заробљеника који су се добровољно јавили да ступе под оружје, Ниш 29. септембар 1914. године*, Зборник докумената, Београд: 1989, 8–9.

¹⁰ М. Мицић, *н. д.*, 35.

¹¹ М. Мицић, *н. д.*, 35.

¹² Петар Јовић, Никола Поповић, *н. д.*, *Преглед добровољаца Добровољачког одреда, логор Гувија 23. март 1916. године*, 34.

¹³ Телеграм бр. 521 српског посланства у Петрограду српском Министарству иностраних дела у Нишу, П. Јовић – Н. Поповић, *н. д.*, 58.

гова, у којем су заробљени Срби – Босанци и Херцеговци тражили да их пошаљу у Србију „како би могли заједно са тамошњом браћом оружаном иступити против непријатеља српског народа. То држимо својом светом дужношћу, да бар нешто допринесемо борби за своје ослобођење”.¹⁴ Ова два писма само су део писама упућених српском посланству у Петрограду од Срба из Аустроугарске ратних заробљеника у Русији, која показују да је један број Срба из Аустроугарске лојалност Хабзбуршкој монархији и Фрањи Јосифу заменио лојалношћу својој националној држави Србији.

Почетак Првог светског рата 1914. године узнемирио је Србе печалбаре из Аустроугарске у САД, који су европски рат посматрали са дистанце и који су се самоницијативно, у мањим групама и „о свом трошку”, или чешће о трошку српских соколских организација у САД, кретали ка Србији да би се као добровољци укључили у редове српске војске. „Конзулат Србије није имао никаквих инструкција и први месец (август) не оде нико”, писао је Перо Слијепчевић у раду „Наши добровољци у светском рату” из 1925. године, осврћући се на став званичне Србије према прикупљању добровољаца за српску војску. Београдска *Политика* објавила је 27. јула 1914. на насловној страни чланак „Преко мора”, у којем је писала о доласку добровољаца из САД: „Из Њујорка је паробродима ‘Звезда’ и ‘Европа’ кренуло пет хиљада Срба и Хрвата који хитају као добровољци у Србију. Од Бордоа они ће наставити пут преко Француске и Италије до Барија где ће их сачекати грчки брод за Солун... Универзитетски професор, мисионар, Михајло Пупин, даје са своје стране новчану помоћ свим борцима који немају средства за пут”. Иако је услед потреба ратне пропагандне број људи који су долазили у добровољце у Србији увећаван, као и број присутних Хрвата, евидентно је да су током 1914. веће групе Срба добровољаца самоиницијативно кренуле из САД у Србију, иако Краљевина Србија није показала потребу за организовањем и слањем добровољаца из САД у њену војску.¹⁵

Црногорска влада била је активнија од српске у прикупљању печалбара својих држављана и добровољаца у САД, за потребе цр-

¹⁴ Писмо Јове Бланића и другова српском посланству у Петрограду, П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 58.

¹⁵ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД (1914–1918)*, (Ново Мишлошево: БКЦ, Радован Влаховић), 2018, 29.

ногорске војске. Будући да је у САД боравила шестина мушке радне снаге из Црне Горе, малобројна црногорска војска зависила је од доласка печалбара из САД. Министар у црногорској влади Петар Пламенац тражио је од српског конзулата у Њујорку извештај о броју држављана Црне Горе који желе да се врате у земљу, а главну бригу око њиховог одласка преузео је на себе Централни одбор Српске народне одбране у САД, који је основан 22. јула 1914. године. М. Пупин, као српски конзул, помагао је црногорским држављанима и добровољцима да оду у Црну Гору 1914. обезбеђивањем финансијске помоћи и бесплатног пасоша.¹⁶ На основу прикупљених података Пупин је послао телеграм црногорској влади да су „2.000 Црногораца готови да се поврате. Још хиљаду чекају”. Министар иностраних послова Петар Пламенац био је у сталном контакту са Пупином у вези са организацијом прикупљања црногорских држављана и добровољаца из Херцеговине и Боке которске и њиховог транспорта у Црну Гору. Ови војни обвезници и добровољци пребацивани су у мањим групама до 1914. и у првој половини 1915. преко Француске и Италије, а потом у албанску луку Свети Јован Медовански. У априлу 1915. у САД је дошла црногорска војна мисија коју су чинили Јован Матановић и Саво Ђурашковић, тако да је прикупљање војних обвезника и добровољаца добило карактер званичне политике Црне Горе. Око 2.500 добровољаца кренуло је из САД, преко Канаде, у три транспорта у другој половини 1915; прва два, августа 1915, кренула су из канадских лука и стигла у Црну Гору преко Валоне и Солуна, а трећи транспорт, односно брод *Бриндизи*, 6. јануара 1916. налетео је на мину у близини албанске луке Свети Јован Медовански, када је страдало 399 добровољаца.¹⁷ Добровољце у црногорској војсци чинило је људство из Боке которске и Херцеговине које је 1914–1915. године дошло из САД, као и добровољци из Боке которске и Херцеговине, где је почетком рата ушла и дуже или краће боравила црногорска војска. До капитулације Црне Горе јануара 1916. године четири добровољачка батаљона борила су се у редовима црногорске војске: Бокељски, Гатачки, Билећки и Требињски на Лов-

¹⁶ Иван Чизмић, *Југославенски исељенички покрет у САД и стварање југославенске државе 1918*, (Загреб: Свеучилиште у Загребу 1974), 82.

¹⁷ М. Мицић, *н. д.*, 46–54.

ћенском и Херцеговачком фронту. Приликом капитулације Црне Горе 1916, 1.800 добровољаца црногорске војске евакуисано је заједно са српском војском на Крф.¹⁸

Завршетак ратних операција у Србији победама српске војске децембра 1914. означио је нову фазу рата, али и развитка српског добровољачког покрета. Илузија о кратком трајању рата у јесен 1914. нестала је код свих зараћених страна, а рат између Србије и Аустроугарске није био рат у којем је могућ компромис две зараћене државе, него је морао бити вођен до уништења једне или друге. Нишком декларацијом од 7. децембра 1914. Краљевина Србија објавила је своје ратне циљеве, односно истакла је да се бори за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државну целину, што је значило разбијање и нестанак Аустроугарске као државе. Словеначки, хрватски и српски политичари југословенске оријентације који су емигрирали из Аустроугарске, формирали су 30. априла 1915. Југословенски одбор у Риму, чије је средиште премештено у Лондон, а његов је циљ такође било стварање југословенске државе. Основну масу добровољаца српске и црногорске војске 1914–1918. године чинили су Срби аустроугарски држављани који су приступали војскама српских држава вођени српском националном идејом, односно чином свог добровољства изражавали су жељу српског народа из крајева из којих су потицали за уједињење са Србијом у један државни оквир. Од краја 1914, а поготово у другој фази рата 1916–1918. године, све више су се унутар српског добровољачког покрета преплитале српска и југословенска идеја, а услед малог броја добровољаца хрватске и словеначке националности у редовима српске војске, махом интелектуалаца, српски добровољачки покрет са основном масом аустроугарских Срба до краја рата добијао је пред савезничким владама и њиховим јавним мњењем југословенски предзнак, представљајући тако појавно жељу Хрвата, Срба и Словенаца из Аустроугарске за стварањем државе јужнословенских народа.

Од децембра 1914. до почетка ратних операција против Србије октобра 1915, добровољачки покрет Срба аустроугарских држављана добијао је нове форме. Од јула 1915, па у наредна три месеца, у

¹⁸ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 51–56.

српским заједницама у САД боравио је Николај Велимировић, који је у свом извештају српској влади навео да се међу Србима у САД може сакупити велики број бораца. Генерал Дамјан Поповић, командант трупа Нових области, обавестио је 12. септембра 1915. српског војног министра о проласку добровољаца црногорске војске из САД преко Солуна у Црну Гору и истакао да „међу тим људима је већи број Срба из Аустроугарске који више желе да остану у Србији да се уз нашу војску боре против непријатеља... Саопштавајући Вам ово, част ми је молити, господине министре, за наређење војним властима да те људе у пролазу питају да ли би хтели остати у нашој војсци... Њима се иначе говори да Србији нису потребни, да Србија за њих нема оружја ни хране...”¹⁹

Под притиском Срба заробљених аустроугарских војника у логорима Русије и њихових писмених захтева упућених српском поштом у Петрограду, у лето 1915. петочлана српска војна мисија започела је рад у руским заробљеничким логорима на прикупљању добровољаца за српску војску. До напада Бугарске на Србију 14. октобра 1915, из Одесе је Црним морем и Дунавом пребачено у Србију око 3.500 српских добровољаца из Русије.²⁰ Користећи примирје 1915, српска војска је преиспитивала улоге четничких одреда у борбама 1914, а суочавање са све већим приливом добровољаца у њене редове из различитих извора (Срби из Срема и Босне, аустроугарски ратни заробљеници у Србији и Русији, Срби из САД) тражило је могућност формирања засебне добровољачке јединице. Војин Поповић, командант Јадарског четничког одреда 1914. и истакнути „црнорукац”, у писму начелнику Штаба српске Врховне команде од 21. јуна 1915. истакао је незадовољство организацијом и деловањем четничких одреда у 1914. и стањем њихове дисциплине и предложио да формацију добровољачких одреда „врши само Врховна команда и нико више”, истичући да добровољачке одреде треба третирати као регуларну војску под командом старешина који су показали квалитете.²¹ Тако је 27. септембра 1915. основан Доброво-

¹⁹ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД*, 32.

²⁰ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 56–58.

²¹ П. Јовић – Н. Поповић, *Писмо бр. 1275 мајора В. Поповића, команданта 1. добровољачког батаљона начелнику Штаба српске Врховне команде, Крагујевац, 21. јун 1915. године*, 28.

љачки одред под командом В. Поповића – Војводе Вука, састава четири батаљона снаге 3.550 људи.²²

Напад аустроугарских, немачких и бугарских трупа октобра 1915. на Србију значио је прекид прилива добровољаца из Русије и затекао је српску војску са формираном великом добровољачком формацијом – Добровољачким одредом и са две мање добровољачке формације – Сремским добровољачким одредом и Летећим жандармеријским одредом. Сремски добровољачки одред истакао се приликом борби у одбрани Београда 6–9. октобра 1915. године. Имао је 360 људи, а само у једном дану, 7. октобра, 223 човека избачено је из строја. Борци Сремског добровољачког одреда последњи су браниоци који су напустили Београд.²³ Делови Летећег жандармеријског одреда бранили су у борбама 1915. против делова Треће бугарске дивизије Качанички кланац. Дописник париског *Журнала* писао је да су добровољци жандармеријског одреда „правили чуда од јунаштва”.²⁴

Добровољачки одред налазио се октобра 1915. године у саставу Власинског одреда потпуковника Милована Плазине и од 30 км фронта према Бугарској на простору Власине покривао је 20 км. Приликом бугарског напада 13–14. октобра 1915. и током октобра водио је тешке борбе са бугарским јединицама на Малом врху, Грамади, Гациној пољани и Буковој глави, често прса у прса. У повлачењу српске војске преко Црне Горе и Албаније био је у одступници српске Друге армије, непрекидно у додиру са непријатељем. Одред је у близини Лебана водио тешке борбе са немачком коњицом, а са побуњеним Албанцима око Дечана. Добровољачки одред српска Врховна команда користила је као јединицу за спречавање дезертерства код српских трупа у повлачењу и до јануара 1916. године у њему је остало само 500 бораца способних за борбу.²⁵

²² М. Мицић, „Добровољачки одред 1915–1916”, У: *Српски добровољачки покрет у Првом светском рату*, уредник Драгољуб Вујовић, (Сириг: Удружење добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца Видовдан, Сириг и „Старо Ђурђево”, Темерин, 2015), 48.

²³ Б. Храбак, „Добровољци у одбрани Београда”, *Добровољачки гласник*, бр. 15, (2000), 88–93.

²⁴ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 46.

²⁵ М. Мицић, *Добровољачки одред 1915–1916*, 48–49.

Ратни пораз Србије 1915. и капитулација Краљевине Црне Горе јануара 1916. одредили су даљи развитак српског добровољачког покрета, који је у другој фази рата добио значајну војну и политичку улогу у плановима и ратним циљевима Краљевине Србије. У условима слома црногорске државе јануара 1916. добровољци црногорске војске, њих 1.800, евакуисани су у две лађе заједно са српском војском на Крф, јер би њихова предаја аустроугарској војсци значила сигурну смрт и интернирање њихових породица у логоре. Опредељивање добровољаца црногорске војске у којој ће војсци даље служити догодило се 9. марта 1916. на Крфу и по подацима француског генерала Мондезира 1.100 добровољаца определило се за службу у француској војсци, 450 у српској, а 150 је одбило било какво војно ангажовање. Повод за овакву одлуку било је повремено физичко и вербално кажњавање војника у српској војсци, страно динарском менталитету, али суштински за већину њих то је било прелазно решење јер су у условима ратног пораза и капитулације Црне Горе постали предмет борбе две српске династије. У оквиру француских трупа под командом мајора Ривеа, добровољачка јединица под именом Црногорски батаљон појавила се јуна 1916. на Солунском фронту, али је због недисциплине и одбијања да се бори под новим именом (Босански батаљон) расформирана и њено људство интернирано је на француско острво Корзику. Од новембра 1917. на овом острву српска мисија на челу са протом Добривојем Митровићем вршила је агитацију да се добровољци пријаве у српску војску и од 846 интернираца, њих 757 пријавило се крајем маја 1918. године. Од добровољаца црногорске војске који су се пријавили у српску војску марта 1916. формиран је батаљон Срба добровољаца који се августа-октобра 1916. године борио на Солунском фронту. А у децембру 1916. српско Министарство војно дало је упутство српској Врховној команди да се овај батаљон припреми за националне и политичке задатке у процесу уједињења у једну државну целину, односно његово људство добило је битну функцију за уједињење Црне Горе, Боке которске и Херцеговине у један државни оквир са Краљевином Србијом.²⁶

²⁶ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД*, 57–64.

Прва српска јединица која је ступила у борбе на Солунском фронту против бугарских трупа је Добровољачки одред – од 17. августа 1916, када је почела бугарска офанзива, одред је водио тешке одбрамбене борбе до 28. августа 1916. године. Учествовао је у Горничевској бици 12–16. септембра 1916. и допринео првој српској победи на Солунском фронту, продирући до железничке станице у Лерину.

Најтеже борбе Добровољачки одред водио је 1916. на Кајмакчалану. Наредба Врховне команде да одред крене ка Кајмакчалану затекла их је јужно од Лерина. Одред је усиљеним маршем стигао на Кајмакчалан 28. септембра 1916. и заменио у рововима борце 4. пука Дринске дивизије. Напад на Кајмакчалан почео је 30. септембра, после артиљеријске припреме која је трајала два и по часа.²⁷

„Одмах по подне могаху се кроз облаке дима приметити поједини бугарски војници како се крећу по положају као суманути... У моменту њихове потпуне изbezумљености кроз потмулу грмљавину топова ипак се зачу једно снажно ура и цео 3. батаљон четничко-добровољачког одреда са својом 4. четом на челу, коју је водио резервни поручник и четнички војвода Миливоје Динић крете на јуриш повукавши одмах за собом друга два батаљона... После формалног гушања са Бугарима по рововима које трајаше близу један час Кајмакчалан, тај горди планински титан 'Борисов град' како га зваху Бугари беше у нашим рукама”,²⁸ писао је И. Трифуновић. Тако је Добровољачки одред 30. септембра 1916. освојио Кајмакчалан. Међутим, бугарске јединице задржале су се на крилним висовима Кочобеју и Сивој стени. У условима густе магле и тешке видљивости Добровољачки одред извршио је 2. октобра јуриш на чврсто утврђен бугарски положај, са више редова бодљикавих жица, на Сивој стени и за пола сата имао 180 мртвих и 250 рањених.²⁹

После освајања Кајмакчалана Добровољачки одред, у саставу Дринске дивизије, наставио је гоњење непријатеља. У борбама око Грунишког виса 16. новембра – 7. децембра претрпео је тешке губитке, а 29. новембра погинуо је и командант одреда Војвода Вук. У

²⁷ Николај Марческу, „Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту”, *Добровољачки гласник*, бр. 10, (1997), 40.

²⁸ Илија Трифуновић, *Крв четника*, (Београд: Графички уметнички завод „Планета” 1930), 46.

²⁹ Н. Марческу, *н. д.*, 40.

извештају о борбама на Грунишком вису српска Врховна команда дала је саопштење: „Јуче је било локалних борби у области Груништа. Ове борбе биле су врло крваве и потпуковник Војин Поповић храбро је погинуо на челу својих чета.”³⁰ Следећа тешка борба, за Браздасту косу, 12. децембра 1916, сасвим је проредила Добровољачки одред, а 21. децембра Врховна команда донела је одлуку да се услед губитака расформирају четврти пукови у дивизијама и Добровољачки одред. Преостало људство Добровољачког одреда распоређено је већим делом у 4. и 6. пук Дринске дивизије.³¹ Душан Јездичић у својим претставкама од 25. децембра 1916. и 10. јануара 1917. године наводи да је покушао да спречи расформирање одреда, али то није било могуће. („Одред сада има око 400 пушака. Имам података да се у Солуну у депоу за опорављање налази 150–200 добровољаца одреда који ће бити упућени у овај одред за кратко време. Тако исто имам податак да ће из Бизерте кроз кратко време бити упућен већи број оздрављених добровољаца.” Д. Јездичић, Солунски фронт 10. јануар 1917. године)³² У наређењу команданту 1. бригаде од 11. јануара 1917, пуковник Богољуб Илић, командант Вардарске дивизије, навео је да људство Добровољачког одреда распоређено у Вардарској дивизији „мора се упознати са правим разлозима привременог расформирања овог одреда”, а то је „знатна ослабљеност јединица”³³ јер се расформирање подударило са хапшењем Драгутина Димитријевића Аписа и његових сарадника за наводни атентат на престолонаследника Александра септембра 1916. године. И међу преживелим добровољцима Добровољачког одреда остало је мишљење да су свесно жртвовани у најтежим борбама 1916, јер су они, а нарочито њихови официри, били војничка снага национално-револуционарне организације „Уједињење или смрт”.³⁴

³⁰ Н. Марческу, н. д., 43.

³¹ Н. Марческу, н. д., 43–44.

³² Представка Обр. 1072 пук Д. Јездичића, команданта Добровољачког одреда команданту Дринске дивизије. Солунски фронт 10. јануар 1917. године, П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 48.

³³ Наређење Обр. 3044 пук Б. Илића команданта Вардарске дивизије команданту 1. бригаде, Солунски фронт 11. јануар 1917. год. П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 48.

³⁴ „Био сам на четном телефону када је комадант дивизије звао Поповића Вука да изврши напад са одредом и заузме Сиву стијену” – сведочење четника Добровољачког одреда Цветка Обрадовића који је дошао из САД. „На то је Вук одго-

Напад Бугарске на Србију 14. октобра 1915. године прекинуо је транспорт српских добровољаца из Русије у Србију. Група око 250 добровољаца вратила се у Одесу и постала нуклеус будуће добровољачке јединице. Српски посланик у Петрограду М. Спалајковић и српски конзул у Одеси Марко Цемовић 19. јануара 1916. предали су две ноте руском цару Николају Другом Романову: једна је била нота о помоћи српској војсци која је чекала евакуацију на албанској обали, а друга о прикупљању добровољаца за српску војску на тлу Русије. Руски цар, руска влада и војска прихватили су да се уз њихову логистичку помоћ, о њиховом трошку, оформи једна јединица од аустроугарских ратних заробљеника која би била део српске војске. То је омогућило у првој половини 1916. велики прилив Срба руских ратних заробљеника, официра заробљеника Срба, Хрвата, Словенаца и Чеха, интелектуалаца у цивилству, који су постали основа формирања Прве српске добровољачке дивизије. Виши командни кадар ове јединице чинило је 132 официра и чиновника српске војске који су са Крфа, са пуковником Стефаном Хаџићем на челу, преко Италије, Француске и Енглеске доспели у Одесу. Прва српска добровољачка дивизија формирана је 29. априла 1916. у Одеси, а њен ратни командант био је пуковник Стефан Хаџић. Новоформирану јединицу 16–17. маја 1916. обишао је председник српске владе Никола Пашић, 21. маја генерал Брусилев, а 22. маја руски цар Николај Други Романов. Пред Саборном црквом у Одеси 1. јула 1916. године пуковима Прве српске добровољачке дивизије предате су заставе српских пешадијских пукова другог позива. Прва српска добровољачка дивизија имала је 6. септембра 1916, уочи почетка борби у Добруци, 16.568 војника из Баната, Бачке, Барање и Срема; 6.225 из Босне и

ворио да не може да напада Сиву стијену јер је пред нама жица, магла и не види се ништа, као и да нема маказа за сјећи жицу, а артиљерија му не може помоћи због магле. Поред овог објашњења комадант дивизије поново наређује да се заузме Сива стијена и да се сиђе до Црне ријеке. Поред свега Вук се опет правда да не може. Овај му трећи пут наређује да мора извршити наређење пошто је дошло одозго од старије претпостављених нашта је комадант рекао: Наређење ћу извршити, али ако останем жив или ја нећу бити комадант Добровољачког одреда или ти нећеш бити комадант Дринске дивизије.” *Запис Цветка Обрадовића, борца Добровољачког одреда.*

Херцеговине; 6.177 из Хрватске, Славоније, Далмације; из Истре и Словеније 3.269 и из Србије 355.³⁵

Прва српска добровољачка дивизија током формирања и обуке (јануар-август 1916) у војничком погледу била је дисхармонична, тек на почетку хомогенизације. Формирана по руском обрасцу, састављена од српских официра, резервних аустроугарских официра Срба, Хрвата, Словенаца и Чеха, у цивилном животу махом интелектуалаца и масе српских добровољаца сељака са јужних рубова Подунавске монархије, она се састојала од више крупних национално, социјално, идеолошки и војнички разнородних фрагмената, које је требало у кратком временском периоду војнички ујединити и употребити на споредном румунском фронту, који је за руску Врховну команду био и нежељен и на којем није требало трошити руски војнички потенцијал. Идеја да се напади на Добруџанском фронту синхронизују са офанзивом савезника на Солунском фронту и да се на тај начин Бугарска избаци из рата на почетку ратних операција, бугарском офанзивом на оба фронта 1916. године, остала је само претпоставка. Разлика у методи српске и аустроугарске обуке, у нивоу војничке спремности и ратног искуства српских официра и официра добровољаца, непрекидан прилив нових добровољаца различите старосне доби, различитог физичког и здравственог стања и ратног искуства, допринели су да Прва српска добровољачка дивизија, услед брзог развоја ратних догађаја, буде употребљена и истрошена за тренутне потребе румунских и руских савезника. Формирана на територији стране државе, њеним новцем и логистиком, она је постала и објекат руских војних потреба и део руског војног напора у Великом рату. Недостатак војничке опреме, а посебно немање шаржера за пушке, био је израз неповерења у добровољце бивше аустроугарске војнике, добровољце Прве српске добровољачке дивизије и чинило их је несигурним, а недовољна снабдевеност ратним материјалом и војничком опремом, као и чињеница да је од краја септембра 1916. обустављена попуна упркос огромним људским губицима у борбама, остављала је међу добровољцима горак укус да су унапред жртвовани и ником потребни.³⁶

³⁵ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 70–101.

³⁶ М. Мицић, *н. д.*, 167–169.

Прва српска добровољачка дивизија употребљена је у лето-јесен 1916. на добруцанском фронту као део румунско-руских трупа, у саставу Четрдесет седме руске дивизије генерала Зајанчовског. У 34 ратна дана имала је 53% губитака, односно 9.349 војника било је избачено из строја. Она је избацила из строја 14.800 бугарских војника и била одликована са 1.675 руских, 889 румунских и 733 српска одликовања. Прва српска добровољачка дивизија учествовала је у пет бојева: код Добрича (7. септембра 1916), код Хардалија-Теке Дересија (13–14. септембра 1916), код Кокарџе и Сосуси Али Беја (18–20. септембра 1916), код Амзаче и Едилкјоја (2–6. октобра 1916) и код Енци Махале 19–21. октобра 1916. године. Нарочито су били тешки бојеви код Кокарџе. Услед слабог наоружања (зарђалих, заплених пушака, невалитетне муниције, без шарџера за пушке) борци Прве српске добровољачке дивизије били су приморани да се са елитним бугарским пуковима туку на бајонет, прса у прса, да би дошли до бољег бугарског наоружања.³⁷ Прву такву борбу, 7. септембра 1916. у боју код Добрича, описао је добровољац Савва Грбић из Плитвица код Коренице:

„Терен је пред нама био нешто валовит, па смо скоро јасно могли да видимо бугарске војнике како се у стрељачком строју, добро сакривени приближавају к нама. Чекали смо да нам приђу сасвим близу. Командир је ту са нама. Узбуђени са упртим погледом у њега добисмо наређење да брзо ставимо ножеве на пушке. Погледах лево и десно: три наша вода развише се одмах у стрелце, а командир иступи напред и повиче громким гласом: 'Јуриш, јунаци! Јуриш...!' Чета се заталаса и као један човек пође за командиром према бугарским војницима. Они из лежећег става, као наелектрисани, подигоше се и пођоше на нас. За трен ока смо се измешали: настао је страшан покољ ножевима и ударање кундацима. То је трајало кратко време, само неколико минута. Гинули смо и рањени падали као снопље, и ми и они. Наступио је моменат кад неко мора да клоне. Вероватно су силнији били наши налети и ударци те они као избезумљени низ падину бежећи одступише.”³⁸

³⁷ М. Мицић, *н. д.*, 99–117.

³⁸ С. Грбић, *Прва жртва у Добруци био је мој командир Ристо Дуждевић Тохољ, Добровољци 1912–1918. – успомене и сећања*, (Београд: 1971), 180.

И поред успешног дејства и добијених бојева српских добровољаца, услед неуспеха руских и румунских трупа Прва српска добровољачка дивизија била је у сталном повлачењу, што је уз велике губитке утицало на опадање морала у јединици. Услед страха за судбину својих породица добровољци нису носили значке, а током борби у Добруци, у безизлазним ситуацијама, вршили су самоубиство желећи да избегну заробљавање и штитећи на тај начин и своје породице. „Само мореш непријатељу мртав пасти у руке”, записао је у својим сећањима на борбе у Добруци 1916. године добровољац из Врбице код Ливна Илија Шуњка.³⁹

Доношењем указа српског врховног команданта, до 26. јула формиран је Српски добровољачки корпус са генералом Михајлом Живковићем на челу, који је са још 133 особе са Крфа дошао у Одесу 20. септембра 1916. године. Дан раније, 19. септембра, наређена је мобилизација ратних заробљеника Југословена, а од почетка октобра 1916. мобилисано је 20.000 ратних заробљеника за потребе формирања Друге српске добровољачке дивизије (9.000 Хрвата, 7.000 Срба, 4.000 Словенаца). Највећи део овог људства није хтео да ступи у добровољце српске војске („силовољци”), а код мобилисаних Хрвата било је отворено аустрофилско расположење и били су у константној побуни. Српска влада и Југословенски одбор овом мобилизацијом хтели су да пред савезничким владама и савезничким јавним мњењем, у недостатку већег броја Хрвата и Словенаца у добровољачким јединицама, прикажу њихово присуство, али је ова насилна мобилизација показала сву крхкост југословенске идеје у хрватским и словеначким масама и њихово већинско прохабзбуршко расположење и подстакла српско-хрватски сукоб. Тако је 5. новембра 1916. године дошло до побуне дела мобилисаних Хрвата и српско-хрватског сукоба у којем је настрадало 13 побуњених војника, до масовног дезертирања, одбијања послушности, тако да је Друга српска добровољачка дивизија 20. новембра имала само 11.169 људи, или 56% мобилисаног људства.

Уз отворен српско-хрватски сукоб, који је потресао Српски добровољачки корпус, Фебруарска револуција 1917. године унела је бољшевичке идеје у српске добровољачке формације. Бољшевици

³⁹ М. Мицић, *н. д.*, 118–120.

су сматрали добровољачке јединице царистичком творевином, сматрали су их опасним по своје идеје и пропагандом су радили на разбијању добровољачких јединица. Марта 1917. године дошло је до врења међу официрима хрватске и словеначке националности унутар корпуса, што је био наставак српско-хрватских супротности, отворених принудном мобилизацијом ратних заробљеника у јесен 1917. године. У тзв. дисидентском покрету 149 официра напустило је добровољачке јединице, а 13. априла 1917. корпус је преименован у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Под притиском револуционарних догађаја и по угледу на руску војску, командант корпуса М. Живковић издао је 18. априла наредбу о увођењу војничких совјета у добровољачке јединице, што је нарушавало дисциплину у њима, односно реметило војничку хијерархију и принцип субординације. Од 8. маја 1917. године, под утицајем револуционарног врења, пред стројем јединица почело је изјашњавање добровољаца да ли желе остати у Добровољачком корпусу. Из корпуса је тада изашло 12.735 добровољаца, и то 7.352 Србина, 3.782 Хрвата, 1.241 Словенац и 360 осталих.⁴⁰

Због револуционарних догађаја у Русији српски добровољачки покрет, који је од краја 1916. године био у хроничној кризи, остао је ван контроле руске владе и војске и његово извлачење ка српској војсци на Солунском фронту био је начин да се очува војничко језгро које је остало после револуционарних губитака у Добровољачком корпусу у пролеће 1917. године. Одласком на Солунски фронт војнички контингент добровољаца из Русије требало је да ојача српску војску исцрпљену борбама у лето-јесен 1916. године, јер су добровољци аустроугарски држављани у условима окупације Србије у периоду 1916–1918. године били последња и једина попуна српске војске. Штаб Добровољачког корпуса и остаци Друге српске добровољачке дивизије (3.000 људи) правцем Харков–Курск–Орел–Москва–Јарослав–Вологда стигли су 20–21. септембра у Архангелск и потом преко Енглеске, Француске и Италије, децембра 1917. године, стигли су на Солунски фронт. Прва бригада (1. и 2. пук) са 6.103 официра и војника стигла је истим правцем јануара 1918. године у Солун, а успут је дезертирало 947 војника и официра. Друга бригада

⁴⁰ М. Мицић, *н. д.*, 123–137.

(3. и 4. пук) кренула је истим правцем, али се 44 дана задржала у Јарославу услед грађанског рата који је буктао у Русији и непостојања бродова за превоз у Архангелск. Бољшевичке власти упутиле су 3. и 4. пук Прве српске добровољачке дивизије на исток трансибирском железницом и они су преко корејске луке Дајрен у Жutom мору, Сингапура, Цејлона, Индијског океана и Суецког канала пристизали на Солунски фронт од краја марта до почетка маја 1918. године. Из Русије је овим трасама на Солунски фронт пребачено 12.500 војника добровољаца српске војске.⁴¹

Основно питање после опоравка српске војске на Крфу у првој половини 1916. било је питање њене попуне. Јачање српске војске у рату који је дуго трајао није се тицало само српске владе већ и њених савезника, пре свега Француске, од којих је српска влада и војска после евакуације на Крф зависила у сваком погледу. Француски генерал Жофр извршио је 19. јуна 1916. године инспекцију српске војске и установио да чете имају само по 150 војника.⁴² Уз српске добровољце у Русији, који су у то време били организовани у Прву српску добровољачку дивизију, било је неопходно покренути акцију прикупљања људства за српску војску међу Југословенима ратним заробљеницима у Италији и међу Србима, Хрватима и Словенцима аустроугарским држављанима који су били на раду у САД, Јужној Америци, Аустралији и Новом Зеланду. Акција прикупљања добровољаца за српску војску, поред попуне, имала је политички и идеолошки задатак да покаже опредељење Срба, Хрвата и Словенаца из Аустроугарске за југословенску идеју и уједињење са Србијом у једну државну целину.

Српска влада послала је у јесен 1916. године у САД војну мисију за прикупљање добровољаца, на чијем је челу био српски потпуковник Милан Прибићевић, а чинили су је Хрват добровољац Милан Алачевић и гуслар Петар Перуновић Перун. Прибићевић је 31. августа 1916. у Паризу доставио генералу Михаилу Рашићу свој „План за рад на сакупљању добровољаца Срба, Хрвата и Словенаца у Америци за српску војску”, где је истакао неопходну сарадњу са Југословенским одбором због бројног хрватског и словеначког исељеништва и констатовао да „у народу нашем није спроведено је-

⁴¹ М. Мицић, *н. д.*, 143–153.

⁴² Б. Храбак, *н. д.*, 190.

динство између Срба и осталих делова, а код појединих између себе имаде јаког раздора. Поред тога су и јаке позиције агената аустро-немачких”. Деловање међу нашим исељеништвом требало је спроводити кроз „народна села на којим ће певати (Перуновић уз гусле) и држати пригодна предавања”. Да би се избегле непријатности америчких власти, пошто су САД у том тренутку биле неутралне, Прибићевић је требало да води акцију за сакупљање људи за рад у Француској и Енглеској. Транспорт добровољаца, по Прибићевићевом плану, требало је да иде преко Канаде, а добровољци би били превезени енглеским бродовима, у малим групама, које би имале своје старешине. Да би се привукао што већи број добровољаца, он је први формулисао идеју деобе земљишта добровољцима по завршетку светског рата, а посебно је истакао потребу коректног односа српских војних органа према добровољцима, јер „познато је било да је у нашој војсци било људи из Америке који су се после Албаније вратили у Америку и са собом донели гласове о том како се у нашој војсци бије и псује...”⁴³

Активности на прикупљању добровољаца у САД, у организацији српске владе и преко емисара, нису биле могуће без помоћи савезника. Француска је после евакуације преко Албаније преузела основну бригу о реорганизацији и снабдевању српске војске, као и њеној попуни. У Шантију, у француској врховној команди, 25. новембра 1916. године одржана је савезничка конференција на којој су учествовали француски, енглески и српски представници, где су решена сва организациона питања око прикупљања југословенских добровољаца у прекоморским земљама. Тако је решено да се добровољци из САД упућују као приватна лица у прихватне центре у Канади, и то у Виндзору, Нијагари Фолсу и Монтреалу, где би се формирала сабиралишта у којима би био по један српски официр. Британске власти подмиривале би трошкове издржавања и сабирања добровољаца до њиховог искрцавања на француско тле. У Француској би француске војне власти организовале прихватне пунктове („мали пролазни српски депои”) у Авру, Марсеју и Бордоу, где би боравиле групе од 15 до 20 добровољаца под надзором српског официра и „велики српски депо” у Тулону, из којих би се добровољци

⁴³ Б. Храбак, *н. д.*, 188.

пребацивали у Бизерту, у Тунису, на војничку обуку коју је финансирала француска влада. Трошкове Прибићевићеве мисије у САД сносила би српска влада, од француског кредита који би био на располагању генералном конзулату Србије у Њујорку.⁴⁴

Процес прикупљања добровољаца за српску војску у САД наилазио је на бројне тешкоће. Све до априла 1917. године, када су САД ушле у рат, српска мисија морала је водити рачуна о неутралности земље у којој се спроводила њена акција.⁴⁵ Српске колоније биле су разбацане по широком простору, а на челу српских заједница у многим колонијама били су тзв. „салонери”, који су живели од српских печалбара и којима не би одговарало да им потрошачи оду у рат. Осим тога, наднице у САД су знатно скочиле због ратних лифериција (до 70%), а радници су добили социјално и пензионо осигурање, што није подстицајно деловало на пријављивање у српску војску.⁴⁶ Такође, постојао је страх од немачких подморница, а снажно су деловали појединци и групе које су насељенике везивале за Аустроугарску, посебно међу Хрватима и Словенцима, који и нису веровали да Србија може бити ратни победник.⁴⁷ Прибићевић је у извештајима које је у четири наврата слао српској влади изнео два главна проблема при агитацији за прикупљање добровољаца. То су неуспех код хрватске и словеначке емигрантске популације, која је већински била аустрофилски расположена и подељеност и завађеност српске емиграције. Он је покушавао да помири савез *Србобран*, који је окупљао Србе из Хрватске, и где је његова агитација имала успеха, са савезом *Слога* на чијем је челу био познати научник Михајло Пупин, који је сматрао да Србији у рату није потребно људство, већ новац, материјална и дипломатска подршка.

⁴⁴ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД*, 71–73.

⁴⁵ После уласка САД у рат 6. априла 1917. године, акција прикупљања добровољаца за српску војску у САД добила је знатну подршку америчке државе и велике симпатије америчке јавности. Састанци, зборови, параде, поздрави, телеграмима, филмска снимања, све је то скренуло пажњу америчке јавности добровољачкој акцији српске владе у САД, И. Чизмић, *н. д.*, 218.

⁴⁶ Б. Храбак, *н. д.*, 163.

⁴⁷ *Извештај потпуковника М. Прибићевића о свом раду на прикупљању добровољаца у Северној Америци од почетка октобра до почетка децембра 1916. год.* – Њујорк 18. децембар 1916. године, П. Јовић – Н. Поповић, 105–109.

У извештају који је Прибићевић послао 18. фебруара 1918. генералу М. Рашићу, српском војном изасланику при француској врховној команди, навео је резултате агитације код хрватског и словеначког живља у САД:

„Истицао сам увек, главни успех мисије, како га схватам ја, јесте да се покрену поред Срба овдашњи Хрвати и Словенци... Ипак нисам био у стању да у броју од 3.000 добровољаца које сам послао отпремим више од 200 Хрвата и Словенаца. Овај мали број управо ишчежава када се узме у обзир да Хрвата и Словенаца овде има три до четири пута више од Срба, што значи да сам их требао отпремити најмање 10.000. Ако остане овако доћи ће добровољачка акција овде исто у стању у којем је завршена она у Русији, данас нас овај резултат са Хрватима и Словенцима компромитује јер очигледно показује да они нису уз нас у покрету. Разлози овоме су једино у нашем недовољном изналажењу у сусрет њиховим осећањима и тежњама, које имају у погледу јединства са Србијом.”⁴⁸

Мајор Срдан Гајић, који је наследио Прибићевића на челу српске војне мисије, у извештају од 13. октобра 1918. дао је своје виђење овог проблема у делу текста „Слаб одзив Хрвата и Словенаца”:

„У првом реду је у тому, што већина не верује у слом Аустрије, што су затучани католици, што се боје нашег утицаја на веру и алфабет, што их попови и овде као у старом крају вуку за нос, што има доста аустријских агената који их одвраћају од помисли за уједињењем, што не верују у равноправност народности у будућој држави, што се боје да их Срби не преплаве и одузму им њихово национално обележје, што су поцепани и завађени овде у Америци као и наш народ, а најглавније што не знају шта је слобода и нерадо гину.”⁴⁹

Српски добровољци на свом путу ка Бизерти у Тунису, која је била центар за обуку, пролазили су кроз Француску и Енглеску. Француске војне власти у Тунису обезбеђивале су њихов пријем и смештај у Бизерти, односно у логору Надор, у којем су пролазили тромесечну обуку. Обука добровољаца у Бизерти трајала је два до три месеца, уз све тешкоће које су морали да савладају они који ни-

⁴⁸ Извештај стр. пов. бр. 179 потпуковника М. Прибићевића генералу Михаилу Рашићу, српском војном изасланику при француској Врховној команди, Њујорк 5/18. фебруар 1918. године, П. Јовић – Н. Поповић, 117.

⁴⁹ Извештај Срдана Гајића, П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 126.

су служили војску и дуго су боравили у печалби, како би постали квалитетни војници. Команданти српских дивизија имали су опречно мишљење на који начин треба употребити добровољце који су долазили у српску војску. У Шумадијској дивизији сматрали су да се „из формацијски и чисто војничких разлога добровољци уводе и мешају по четама са нашим војницима, али из политичких разлога да добровољци у прво време остану по својим четама као највећим јединицама да се наглим уласком у недовољно познату средину не би проузроковале ситне размирице и неспоразуми”. Командант Вардарске дивизије сматрао је да је „боље да добровољци остану формиран у четама и да се целе чете или батаљони придају појединим пуковима”.⁵⁰

Пристигли добровољци Срби аустроугарски држављани у српској војсци сусрели су се са обичајима и навикама који су доста различити од њиховог менталитета и карактера. Они пристигли из САД „услед краткоће времена нису добили довољно војничке спреме и дисциплине. Раније нису нигде служили у војсци, нити су војнички васпитавани и обучавани”. Са собом су носили пртљаг и неко више, неко мање новца, што је представљало посебан проблем.⁵¹ Према писму Штаба српске Врховне команде од 17. октобра 1917. године, а на основу извештаја командира чета, добровољци пристигли из Бизерте и САД су „из десет југословенских покрајина већином вере православне, са малим бројем католика и ниједним мухамеданцем... Са идејом о новој држави Југословена врло мало су упознати и та идеја је за њих потпуно нова. Већина њих зна за подвиге српске војске... По темпераменту су то људи – већина њих лакоумслени, претерано осетљиви, до крајности либерални, склони пијанству, лако пријемчиви на обуку, врше све војничке радове послушно, но често са негодовањем... Физички су одлично развијени, доста покретљиви, насртљиви, али ноћу неодлучни и плашљиви и недовољно пажљиви... Према старешинском кадру су неповерљиви и недовољно искрени док према нашем војнику показују пуно саосећања и бољивости што даје често прилике варалицама да их иско-

⁵⁰ Писмо Обр. 13041 команданта 2. армије српској Врховној команди, Тресина 19. септембар 1917. године, Југословенски добровољци 1914–1918, 378–379.

⁵¹ Наредба Обр. 18578 српске Врховне команде команданти 1. армије, Солун 30. септембар 1917. године, Југословенски добровољци 1914–1918. у Америци, 379–381.

ристе... Поштовања према подофицирском кадру не придају ни мало, често одбијају да изврше њихова наређења... Долазе са много одушевљења, показују много љубави према оружју... Одмах по доласку, ван службе, издвајали су се по групицама било по покрајинама било по ранијем друговању... На крају командири додају да су добровољци само одушевлени на Његово величанство Краља Петра и Његово Височанство Престолонаследника”.⁵² Начелник српске Врховне команде Петар Бојовић у наредби од 12. децембра 1917. године изнео је став о односу према добровољцима „у времену када се у наше трупе уводи велики број Југословена који долазе из Русије или из Америке” и „наших официра и војника”. Бојовић је том приликом истакао да „треба тежити потпуној једнакости и равноправности свију чланова југословенске нације... Крфску декларацију треба сматрати као свршен и обавезан акт... Добровољци треба да буду уверени да њихова расподела на наше пукове није потекла из неке наше тежње да укинемо њихову самосталност... Сем тога наше јединице су много ослабљене, те је потребно, да се бар унеколико попуне, а за то се могу употребити само добровољци. Најзад увођењем Југословена у наше пукове тежи се ближем упознавању разних елемената... А да би Југословени били заједно са својим друговима и познаницима они су остављени у засебним четама, под командом својих официра који су их довели из Русије. Једино они добровољци, који долазе из Америке, пошто су недовољно извежбани бивају распоређени по свим нашим четама... Дисциплина и ред се морају одржавати и код Југословена као и код наших војника... Туча и псовка апсолутно су забрањени... Официрима и подофицирима скрећем нарочиту пажњу да најбрижљивије избегавају сваку псовку, ружну реч или увредљив израз”.⁵³

По подацима мајора српске војске С. Гајића у периоду март 1917 – октобар 1918. из САД је на Солунски фронт дошло 4.266 људи, док је П. Слијепчевић тврдио да је до 1916. године из Америке

⁵² Писмо Обр. 19126 Штаба српске Врховне команде команданту 1. армије, Солун 17. октобар 1917. год, Југословенски добровољци 1914–1918, 382–384.

⁵³ Наредба Обр. 20776 генерала П. Бојовића, начелника Штаба српске Врховне команде за све трупе и установе за 12. децембар 1917. године, Солун 12. децембар 1917. године, Југословенски добровољци 1914–1918, 386–387.

стигло близу 5.000 добровољаца, а 1917–1918. на Солунски фронт је отишло „још свега око 4.000”.⁵⁴

У Јужној Америци живело је око 15.000 Хрвата из Далмације и око 1.000 држављана Црне Горе. Богата хрватска емиграција у Чилеу била је пројугословенски оријентисана и на скупу у Антофагасту 20–25. јануара 1916, на којем је учествовало 200 делегата из хрватских заједница, усвојена је резолуција да се „прекидају све везе са Аустроугарском и Хабзбуршком монархијом”. На истом скупу основана је Југословенска народна одбрана, која је постала средиште окупљања добровољаца и најзначајнији финансијер Југословенског одбора.

У јесен 1916. године, с циљем да прикупи добровољце из Јужне Америке за потребе српске војске, у име српске владе дошао је бокелски капетан Шпиро Познановић, а у име Југословенског одбора у Јужној Америци деловао је Миће Мичић. Услед елитистичке природе југословенског покрета у Јужној Америци, ЈНО је изражавала жељу да се опреми ескадрила са 30 пилота. Транспорт 300 добровољаца Хрвата ка Солунском фронту спречила је одлука Југословенског одбора од 10. фебруара 1917. о привременој обустави прикупљања добровољаца, јер је сматрао да би се они утопили у српску војску и не би могли послужити циљевима Југословенског одбора, који је покушавао да нађе јавни војнички израз политичке воље хрватског народа за животом у југословенској држави. Акцију Ш. Познановића међу црногорским исељеништвом својим деловањем онемогућио је црногорски двор, па је свега 150 добровољаца црногорских држављана из Аргентине дошло на Солунски фронт. Крајем октобра 1917. године из Аустралије на Солунски фронт приспело је 77 далматинских Хрвата, који су били распоређени у Шумадијској дивизији.⁵⁵

Маја 1918. године у Италији је било најмање 20.000 ратних заробљеника Срба, Хрвата и Словенаца из Аустроугарске. Италијанска влада спречавала је прикупљање добровољаца за српску војску у Италији јер прокламовани српски ратни циљеви из децембра 1914, који су тежили стварању југословенске државе, сударали су се са

⁵⁴ П. Слијепчевић, *н. д.*, 16.

⁵⁵ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 187–197.

италијанским ратним циљевима који су ишли ка томе да се Италија прошири по распаду Аустроугарске ка Истри и источној јадранској обали. Да не би ојачала будућег супарника, Италија је онемогућава-ла прикупљање добровољаца за српску војску у својим заробљенич-ким логорима и до октобра 1918. на Солунски фронт дошло је око 600 добровољаца, и то Срба из Босне и Херцеговине и Војводине. Као специфичан вид добровољства у италијанској војсци појавио се тзв. „Пивков батаљон”, који је добио име по свом команданту Сло-венцу Људевиту Пивку, који је деловао као низ специјалних изви-ђачких одреда на разним деловима фронта, под командом официра Хрвата, Словенаца и Срба, а који је имао 910 војника и 33 официра и никад није био засебна војна јединица.⁵⁶

Почетком 1918. године на Солунском фронту формирана је Ју-гословенска дивизија чији је командант пуковник Војислав Жива-новић, а која се састојала од 1. и 2. југословенског пука, којег су чи-нили пристигли добровољци из Русије и Вардарске бригаде, одно-сно 21. и 22. вардарског пука. Приликом пробоја Солунског фронта 15. септембра 1918. године Југословенска дивизија налазила се у другом ешалону и борила се код Кравице, Козјака и Кучковог каме-на. Добровољци из Југословенске дивизије после капитулације Бу-гарске 29. септембра 1918. године организовани су у Јадранске тру-пе и 1. југословенски пук 30. октобра 1918. године ушао је у Скадар, а 2. југословенски пук 29. октобра – 6. новембра ослободио је Подго-рицу, Никшић и Котор. Назив Југословенска дивизија, који је дат овој јединици 1918. године, био је завршни чин претварања српског добровољачког покрета у југословенски добровољачки покрет, ко-јим се пред савезничким јавним мњењем и њиховим владама леги-тимисала жеља аустроугарских Хрвата, Словенаца и Срба за уједи-њењем у југословенску државу са Краљевином Србијом.⁵⁷

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Јовић, Петар. Поповић, Никола. *Добровољци 1912–1918*, Београд: Аутори 1988.

⁵⁶ М. Мицић, *н. д.*, 179–186.

⁵⁷ М. Мицић, *н. д.*, 204–207.

Марческу, Николај. „Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту”, *Добровољачки гласник*, бр. 10, (1997).

Мицић, Милан. *Незапамћена битка*, Ново Милошево: БКЦ, 2016.

Мицић, Милан. *Американци – српски добровољци из САД (1914–1918)*, Ново Милошево: БКЦ, Радован Влаховић, 2018.

Мицић, Милан. *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Београд – Ново Милошево: БКЦ, Радио телевизија Србије, 2014.

Мицић, Милан. *Добровољачки одред 1915–1916.*, У: *Српски добровољачки покрет у Првом светском рату*, уредник Драгољуб Вујовић, Сириг: Удружење добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца Видовдан, Сириг и „Старо Ђурђево”, Темерин, 2015.

Слијепчевић, Перо. *Наши добровољци у светском рату*, Загреб: Типографија Графичко-накладни завод, 1925.

Тимофејев, Алексеј. *Српска герила у Балканским ратовима: културне, друштвене и политичке традиције четничког рата у Србији*, У: *Балкански ратови 1912/13: нова виђења и тумачења*, уредник Срђан Рудић, Миљан Милкић, 93–110, Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013.

Трифунковић, Илија. *Крв четника*, Београд: Графички уметнички завод *Планета*, 1930.

Храбак, Богумил. *Скупљање Југословена добровољаца у Северној Америци 1914–1916. године*, *Историјски зборник*, бр. 7 (1986).

Храбак, Богумил. *Добровољци у одбрани Београда*, *Добровољачки гласник*, бр. 15, (2000), 88–93.

Чизмић, Иван. *Југославенски исељенички покрет у САД и стварање југославенске државе 1918*, Загреб: Свеучилиште у Загребу, 1974.

Dr Milan Micic,

Provincial Secretary for Culture and Informing of AP Vojvodina

Novi Sad

e-mail: milan.micic@vojvodina.gov.rs

SERBIAN VOLUNTEERS MOVEMENT IN THE GREAT WAR (1914–1918) (Summary)

Serbian military volunteers in the Great War, in armies of the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Montenegro, were citizens of Austro-Hungary that, by their acts of volunteerism in the First World War (1914-1918), choose

to fight on the side of their national countries. In the eyes of Austro-Hungary however they were considered traitors and not only death penalty awaited them if they were caught, but also their families were taken to prison camps and their property was confiscated. Serbian volunteers who signed up for Serbian army were led by national ideal of Serbian people. After the Declaration of Naissus on 7th of December 1914, when Serbia proclaimed to fight for the creation of united South Slavic state, the Serbian volunteer movement was more and more presented by Allies governments to the public as the Yugoslav volunteer movement, even though it was almost entirely constituted from Serbs citizens of Austro-Hungary. Therefore, the Serbian volunteer movement was twofold in its nature, being both political and ideological: Austro-Hungarian Serbs, by the act of war volunteerism, spoke out their desire to unite with the Kingdom of Serbia; on the other hand, relatively few of Croats and Slovenians that joined the Serbian volunteer ranks represented the broader Yugoslav ideal of unification. At the same time, this Serbian volunteer movement reflected the relations between Serbia and Montenegro, especially after the capitulation of Montenegro in 1916, thus becoming the instrument of Serbian government for uniting of Montenegro, Boka Kotorska and Herzegovina with Serbia.

The main sources of volunteers signing up for Serbian and Montenegrin army in 1914, were territories temporarily entered by armies of Serbia and armies of Montenegro: East Bosnia, East Herzegovina, Srem, parts of Boka Kotorska and also Serbs citizens of Austro-Hungary prisoners of war captured during the fights in 1914, Serbs Austro-Hungary soldiers captured in Russia in the period 1914-1916, Serbian prisoners of war in Italy, and Serbs who went from Austro-Hungary to work in United States of America.

Serbian government treated the question of volunteer movement as marginal, at the same time being careful not to violate the international war laws. On the other hand, it worried that the overflow of war volunteers will empower the national-revolutionary organization „Unification or Death” which claimed control over chetnik units in 1914, and Volunteer movement in 1915-1916.

After the occupation of Serbia in year 1915, the only and the last source of military recruits and manpower were the Serbs volunteers, citizens of Austro-Hungary.

In the year 1916, the First Serbian Volunteer Division was formed on Russian soil, and it went to fight in Dobruja battlefield as a part of Romano-Russian troops. This division was later known as the Serbian Volunteer Corps or Volunteer Corps of Serbs, Croats and Slovenians. Due to several issues like heavy losses in the battle of Dobruja in autumn 1916, reflection of Serbian-Croatian relations regarding the Yugoslav question and revolutionary activity in Russia, the Volunteer movement found itself in perpetual crisis after

autumn 1916. The first and the second Yugoslav regiment of the Yugoslav Division were constituted from volunteers that came from Russia to fight at Salonika front after the crisis of the movement in 1917-1918.

The arrival of volunteers from the United States into Serbian army was a coordinated action take by Serbian government with a help of Allies (France in the first place and then United Kingdom and United States) that gave massive political, diplomatic, material and military support in order to empower Serbian army at Salonika front. The gathering of Serbian volunteer in USA reflected the conflicts within the Serbian community and the relations between Serbian and Croatian labor emigrates, showing that the Croats were more inclined towards Austro-Hungary.

KEY WORDS: *Great war, volunteers, Serbs, Austro-Hungary, Serbia, Montenegro, Russia, United States of America*